

Зливков В.Л. Комуникативно-дискурсивний простір наративної ідентичності особистості / В.Л.Зливков // Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / [за ред. : С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова]. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. – С. 16-35

В.Л. Зливков

КОМУНІКАТИВНО-ДИСКУРСИВНИЙ ПРОСТІР НАРАТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Вплив на свідомість людини інтенсивного потоку інформації створює проблему для організації пізнавального індивідуального досвіду особистості у сьогоденні, як результат – її «Я-образ» змінюється щоразу, коли навколишній інформаційний простір утворює конструкти проблем і загроз, що, в свою чергу, зумовлює переосмислення зовнішньої реальності, у цьому контексті особливого значення набуває осмислення поняття особистісної ідентичності не в світлі її розрізнених аспектів, а базуючись на принципі компліментарності, тобто взаємодоповнюваності та мультиваріативного впливу на функціонування людини у динамічному мінливому світі.

Ідентичність як наратив. Наративний підхід до ідентичності, дослідження так званої «наративної ідентичності», а також використання наративного аналізу і методу наративного інтерв'ю останнім часом набувають все більшої популярності у соціальній психології. Наративна ідентичність – це особистісна ідентичність, яка формується при прочитанні свого життя в світлі творів культурного середовища, які виступають посередниками цього процесу, при цьому читання є діяльністю, що опосередковує текст і життя людини в цілому. Вважається, що автором концепту наративної ідентичності є П. Рікер, на його якого, тенденція західної філософії до досягнення прозорості «Я», розпочата рефлексивною філософією Декарта і фактично

продовжена І. Кантом, повинна бути доповнена вивченням сутності самого розуміння. Концепція наративної ідентичності П. Рікера, представлена в книзі «Сам як інший» [7], де особистість, що розглядається як персонаж оповідання, не є чітко виділеною реальністю власного досвіду, вона причетна до динамічної ідентичності, властивої розказаної історії. Подібну ідентичність персонажа, яку створює оповідання, П. Рікер називає оповідною або наративною ідентичністю, а також особистісною ідентичністю, що розглядається в її тривалості та динаміці, і вважає її характеристикою і вирішенням проблеми часового виміру як «Я», так і самої дії. Така оповідна, або наративна, ідентичність особистості, на думку П. Рікера, коливається між тотожністю і самістю.

Зазначимо, що П. Рікер не перший, хто досліджував наративний вимір особистісної ідентичності, у цьому контексті треба відзначити канадського філософа Ч. Тейлора, який з позицій комунітаризму критикував лібералізм і притаманну йому теорію індивіда, підкреслюючи соціальну зумовленість особистості; американського філософа А. Макінтайра, яким представлено історичні наративи розвитку етики, при цьому моральні, етичні проблеми можуть бути вирішені у більш широких межах культурних або релігійних традицій, які містять основні питання, що стосуються змісту і мети індивідуального та соціального життя людини, а також американського філософа Р. Рорті, згідно з яким істина не відкривається, а створюється у процесі письма або говоріння; однак позиція П. Рікера відрізняється від згаданих мислителів принаймні в трьох аспектах. По-перше, він вписує її в подвійну апоретику – особистісної ідентичності та припису авторства актам; по-друге, він базується на власні теорії наративності і по-третє, він розглядає наратив у контексті теорії суб'єктивності так званої філософії першої особи.

Стосовно ж діалектики самості і тотожності, то для опису існування «Я» в модусі самості Рікер вводить поняття «Я-сам», де термін «сам» виступає

гарантом проти редукції до замкнутості в собі. При цьому французький мислитель вважає, що шлях через об'єктивацію є найкоротшим від «Я» до «Ясам». Під тотожністю він розуміє перманентність незмінної субстанції, на яку не впливає час, і вважає, що подібна самототожність властива характеру або генетичній формулі індивіда, тоді як під самістю людини він має на увазі її відкриту до змін ідентичність. Таку ідентичність, яку людина будує сама, завдяки вірності справі або тим чи іншим нормам, ідеалам, моделям, пов'язану із зобов'язаннями перед іншими людьми і перед самою собою, П. Рікер називає емблематичним модусом ідентичності та позначає концептом «самість». Тобто, дотримання обіцянки свідчить про збереження «самості», яка характеризує суб'єкта як учасника своїх слів і дій, відповідального за свої справи та вчинки, тобто як адекватну і моральну особистість [7].

При описі герменевтичної феноменології особистості П. Рікер виділяє чотири основні проблеми: мову, діяльність, розповідь, етичне життя; їм відповідають чотири аспекти осягнення особистості, а саме: людина, яка говорить (мовець), той, що вступає в інтерсуб'єктивне спілкування з іншими людьми за допомогою мови (подібну здатність П. Рікер називає вищою із наданих людині усіх можливостей, оскільки слово завжди передує дії); людина, яка діє і відчуває вплив; людина, яка розповідає про себе і тим самим позначає себе в часі, що сприяє набуттю неї оповідної ідентичності; людина відповідальна – суб'єкт власних дій, автор своїх вчинків. Ідентичність, згідно із П. Рікер, виникає на стику власне інтерсуб'єктивності і організованої в систему соціальності. Французький філософ визначає шлях ідентичності від ідентифікації чого-небудь взагалі, визнаного іншим, через ідентифікацію «когось», при розриві з концепцією світу як уявлення, і, далі, через перехід від «когось» до «я-сам», тобто людини, яка усвідомлює себе в контексті власних здібностей. Особистісна ідентичність, що включає в себе особисті здібності, яку П. Рікер позначає терміном «визнання-посвідчення», зумовлює рух всієї

мережі відносин людини з іншими, тобто за П. Рікером, набуття особистісної ідентичності варто аналізувати лише у контексті соціальних взаємин, міжособистісних стосунків з іншими. Досвід має нарративну організацію, нарратив конститує фундаментальну характеристику досвіду – його часовість, досвід, у свою чергу, стає умовою часовості оповіді, по суті – час стає часом людини тією мірою, якою воно нарративно артикульовано, а нарратив набуває свого власного значення лише тоді, коли він окреслює особливості часового досвіду [5].

Загалом, нарративний підхід являє собою міждисциплінарну галузь знання, яка почала свій розвиток в лінгвістиці, філософії, соціології та історіографії і відносно нещодавно стала використовуватися в психологічних теоретичних та емпіричних дослідженнях. Зокрема, нарратив розглядається як важливий конструкт, який дозволяє людині структурувати своє розуміння себе і свій життєвий досвід (А. De Fina) [16], а також в контексті побудови людиною своїх взаємин із іншими (І. Брокмайер, Р. Харре) [1]. У психології нарративний підхід зосередив увагу на автобіографічних «Я-нарративах», тобто історіях, розказаних від першої особи, що оповідають про перипетії власного життя. Особиста історія надає відчуття цілісності життю, дозволяє утримати розрізнені частини досвіду, зберігає спадкоємність «Я» в часі та просторі, тим самим підтримуючи особистісну ідентичність. У дослідженнях ідентичності можна виділити три основні напрями розвитку нарративного підходу: власне нарративну психологію, конструкціоністській і персонологічний підходи. Треба відзначити, що більшість нарративних досліджень здійснюються в рамках соціального конструкціонізму, на який, в свою чергу, значно вплинули ідеї Л.С. Виготського, за яким вищі психічні функції зумовлені культурноісторично і виникають в процесі комунікації та спільної діяльності: особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона являє собою для інших [3].

Натепер у психології існують різні концепції оповідання (розповіді про себе), тому говорити про наративну психологію можна лише як про дуже широке поле досліджень, об'єднаних інтересом до загального феномену. Наратив розуміється як форма, що організовує досвід і контролює дії і емоції; як когнітивна схема, що дозволяє пояснювати і долати труднощі; як результат роботи дискурсу, виражений в соціальних інтеракціях; як звіт про минуле, що забезпечує саморозуміння; як інструмент формування ідентичності, що надає життю цілісності та осмисленості. В середині 1980-х років один з активістів «когнітивної революції» Дж. Брунер висунув тезу про існування двох принципово відмінних між собою способів, або модусів розуміння світу: наративного і логіко-наукового (парадигматичного), які попри компліментарність однак не є тотожними [2]. Згодом Т. Сарбін окреслив «нарративний принцип» психології, згідно з яким люди думають, сприймають, уявляють і вдосконалюють моральні вибори відповідно до власних нарративних структур [8]. Для осмислення вчинків людина звертається до традиційних сюжетів, характерних для її культури, з допомогою яких можна об'єднати події життя в єдине ціле. Ці сюжети можуть бути передані в формі міфів, дитячих казок або в будь-якій іншій вербальній або невербальній формі [22]. У своїй моделі ідентичності як життєвої історії Д. Макадамс [21] стверджує, що ідентичність сама по собі може приймати форму історії, що містить в собі певну обстановку, сцени, персонажів, сюжет і головну тему. У старшому підлітковому віці, юнацтві і ранній дорослості люди починають реконструювати своє минуле, сприймати своє сьогодення і передбачати майбутнє в термінах певної інтерналізованої, такої, що розвивається «Яісторії». У своїй моделі ідентичності як життєвої історії Д. Макадамс [21] базується на понятті Его-ідентичності, введеного Е. Еріксоном [10]. Е. Еріксон стверджував, що в пізньому підлітковому, юнацькому віці і у віці ранньої дорослості люди вперше стикаються з проблемою ідентичності на протигагу

дифузії ролей. Саме в цей час відбувається інтеграція переконань і цінностей в єдину особисту ідеологію та прийняття відповідальності за реалізацію певних життєвих проектів і планів, ідентичність таким чином виступає в ролі інтегруючої конфігурації «Я-в-світі-дорослих».

У наративі не просто описується певний «світ, де я міг би жити», але схвалюються або засуджуються дії героїв, при цьому власне герої діляться на «хороших» і «поганих», автор неодмінно (явно або неявно) дає моральну оцінку подіям, що відбуваються. Звідси, наратив – це завжди розповідь про цінності, про те, що для людини є важливим, правильним, про те, заради чого варто жити, або про те, в ім'я чого варто померти. Розуміти наративи – значить осягнути ставлення авторів до життя, усвідомити їх бачення світу, а у діагностичній та психотерапевтичній роботі осмислення власних наративів є запорукою розв'язання більшості психологічних проблем, особливо таких, що час від часу повторюються у житті людини. Оскільки наратив пов'язаний з оціночною інтерпретацією минулого, в ньому обов'язково містяться нормативні ідеї про те, що можна вважати правильним, або, згідно із М. Фріманом та Й. Брокмайєром [18] – уявлення про «хороше життя» («good life»). Таким чином, в наративній конструкції ідентичності є не лише психологічний, соціальний, естетичний, а й етичний вимір. Базуючись на працях П. Рікера, М. Фріман і Й. Брокмайєр вводять поняття наративної інтеграції – фундаментальної частини рефлексивної узгодженості, що виникає при досягненні уважного усвідомлення (зокрема такого, що відбувається при практикуванні медитацій чи майндфулнесу). Наративна інтеграція дозволяє створити цілісну історію життя шляхом лінійного, послідовного опису людиною своїх життєвих подій, що зумовлює їх переосмислення, переструктурування, трансформацію травматичних спогадів у автобіографічні.

Ще однією характерною рисою наративу є його чутливість до часового модусу людського існування. З усіх дискурсивно-орієнтованих теорій конструювання ідентичності лише наративний підхід дозволяє всерйоз розглядати розвиток і трансформацію ідентичності в часі, при тому, що спадкоємність та зв'язність «Я» залишається однією з найважливіших її функцій: «Я сьогодні такий самий як був вчора і попри можливі зміни, я зберігаю тотожність самому собі; це не означає, що я завжди однаковий, це означає лише, що я та сама людина, змінюються мої вчинки, думки, емоції, але не я сам; і саме я несу відповідальність за свої слова, вчинки, плани на майбутнє та їх реалізацію, я проєктую себе та беру на себе певні зобов'язання», звідси, завдання наративу – відновити часовий порядок, ланцюжок подій, з яких складається життя. Однак Дж. Брунер стверджував, що в автобіографічних наративах дієслова минулого часу складають не більше 70% від усіх використаних дієслів. Очевидно, що «Я-нاراتиви» - це оповідання не тільки про минуле, але, скоріше, про зв'язок минулого із сьогоденням і майбутнім. Згадуючи свій життєвий шлях, розглядаючи своє життя рефлексивно, людина повинна вибудувати розповідь таким чином, щоб в результаті прийти до себе теперішнього [2].

Наративний підхід відноситься до нон-структуралістських. Це означає, що поведінка людини не вважається маніфестацією тих чи інших структурних характеристик її особистості або будь-яких структурних особливостей взаємин, до яких вона включена; мова йде про вчинки, що здійснюються в певних умовах у відповідності до цінностей та намірів людини або врозріз з ними. Саме завдяки наративній організації ідентичності, на думку ряду авторів (Д. Брунер, Д. Макадамс, П. Рікер) забезпечуються її аспекти, пов'язані із неперервністю власного буття в часі, впорядкованістю і цілісністю досвіду. За рахунок побудови особистого наративу життєвий шлях досягає своєї узгодженості та наступності в соціальному, культурному та історичному часі.

Пряме ототожнення ідентичності і наративу за М. Bamberg – це не єдиний варіант встановлення зв'язку між життєвою історією і наративом, оскільки останній є інструментом рефлексії – способом осмислення досвіду або результатом формування ідентичності [12].

Ідентичність в контексті дискурсу. В історіях знаходять своє відображення дискурси, які в свою чергу, не тотожні системі переконань або вірувань окремої людини, а є соціальним феноменом, що існує і відтворюється в розмовах, практиках та текстах. М. Bamberg виділяє два напрямки досліджень, які ведуться в дискурсивній напрямку: вивчення так званих Ддискурсів (capital D-discourse) і д-дискурсів (d-discourse) [12]. Ключовим моментом такого поділу є основна проблема дослідження, а не конкретні використовувані інструменти. Представники першого напрямку вивчають великі групи, проблеми ідеології, культури, соціальні уявлення та їх вплив на ідентичність; серед методів, які вони використовують слід виділити дискурсаналіз ЗМІ, критичний дискурс-аналіз. Представники другого напрямку роблять акцент на аналізі ситуацій конкретної взаємодії, відповідно розглядають невеликі уривки з розмов, матеріали коротких інтерв'ю, користуючись методом конwersаційного аналізу.

Дискурс-аналіз це не просто один з методів дослідження певної проблеми через специфічний спосіб аналізу дискурсу, але цілісний комплекс, що охоплює: філософські (онтологічні і епістемологічні) передумови, що стосуються ролі мови в соціальних структурах світу; теоретичні моделі і методологію того, як вибрати підхід до дослідження проблеми; специфічні прийоми аналізу. Ідентичність інтерпретується як комплексне і багатовимірне поняття, основними визначальними характеристиками якого є міра агентивності суб'єкта, ідентифікація з соціальними ролями і / або соціальними групами і категоріями, міра стабільності, а також висока значимість семіотичних ресурсів для конструювання та виразу ідентичності. Остання

характеристика визначає обґрунтованість використання дискурс-аналізу як методу дослідження ідентичності. огляд лінгвістичних робіт в галузі дискурсаналізу демонструє наявність двох основних напрямків вивчення ідентичності – це дослідження використання мови для конструювання категорій зовнішніми агентами і дослідження використання мови власне суб'єктами для вираження своєї групової ідентичності [6]. Мета будь-якого дискурсу – це усунення багатозначності, перетворення елемента в момент за допомогою закритості. Однак, з причини різноманітності значень в галузі дискурсивності, дискурс не може прийти до повної фіксації, оскільки завжди є інші потенційні значення, які беручи участь в специфічних артикуляціях, можуть оскаржувати і перетворювати структуру дискурсу. Таким чином, дискурс це часова закритість: він фіксує значення особливим чином, але це не означає, що воно повинно бути зафіксовано саме так раз і назавжди. Дискурс не може бути сформований остаточно, він набуває лише тимчасової фіксації. Відповідно, і ідентичності, що конструюються дискурсивно, також умовні. Оскільки дискурсів багато, можна говорити про те, що суб'єкт містить кілька ідентичностей, наприклад чоловік може бути і студентом, і робітником, і демократом (причому умовність дискурсів завжди має потенціал створення нової ідентичності). Коли різні ідентичності починають взаємовиключати одна одну, виникає ситуація соціального антагонізму. При цьому порушується цілісність дискурсів, їх «умовність» стає більш очевидною.

Проведений аналіз дискурсивного підходу до ідентичності показав, що основною рисою ідентичності як дискурсивного конструкту, який проявляється в інтеракції, є її ситуативний, мінливий характер. Ця особливість ідентичності може бути названа пластичністю – здатністю проявляти себе різними способами у різних обставинах. Ідентичність в дискурсивному підході не зводиться до комунікативної позиції або комунікативного статусу мовця, вона вплетена в широкий культурний контекст і відтворюється на базі наявних

соціальних практик. Таким чином, дискурсивний підхід зосереджений на вивченні проявів ідентичності, процесів її формування, підтримки (в практиках) і реалізації в конкретній ситуації, звідси, ідентичність розглядається, передусім як процес, а не як результат.

Важливою ідеєю дискурсивного підходу є «переміщення» ідентичності з площини приватного в площину соціального. Відповідно, «Я» – це продукт не тільки самої людини, а й всієї системи її взаємодій. Ідентичність конструюється на базі ситуативно зумовленого комунікативного досвіду. Для представників цього підходу сама ідея того, що існує «істинне Я», що стоїть за дискурсом, – вже результат дискурсивних практик.

Сучасні методики вивчення особистісної ідентичності. Останнім часом не лише у вітчизняній, а у зарубіжній психології відбувається пошук надійних інструментів вимірювання особистісної ідентичності, деякі з них ми детально розглянемо.

Опитувальник локусів ідентичності (Aspects of Identity Questionnaire, AIQ-IV) розроблений J.M. Cheek, L.R. Tropp, L.C. Chen, M.K. Underwood у 2002 р. на базі першої версії, створеної у 1979 р., де основними локусами ідентичності визначалися внутрішній і зовнішній, натомість вже у 1994 р. (AIQ-IIIх) замість цих локусів введено особистісну, соціальну та колективні ідентичності, а в останній версії опитувальника до вже існуючих попередніх трьох додано ще міжособистісну ідентичність [15] (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення різних аспектів ідентичності за J.M. Cheek, L.R. Tropp, L.C. Chen, M.K. Underwood

Локуси ідентичності	Спрямованість	Опис	Приклад	Вплив на самоповагу
---------------------	---------------	------	---------	---------------------

Особистісний	На себе, індивідуалістична	Стосується рис, цінностей, здібностей	«Я чутлива людина»	Особисті сподівання і стандарти
Міжособистісний	На близьких людей, інтимна	Стосується тих, з ким у людини тісний контакт	«Я близький друг Івана»	Отримання визнання від близьких людей
Соціальний	На інших людей	Стосується соціальних ролей і репутації	«Я відомий професор»	Публічне визнання
Колективний	На громаду	Стосується великих соціальних груп	«Я – українка»	Гордість за причетність до певної групи

AIQ-IV містить 45 тверджень, які досліджуваний оцінює за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5, де 1 – абсолютно мене не стосується, а 5 – абсолютно точно мене описує). Особистісний і міжособистісний локуси ідентичності оцінюються за 10 твердженнями кожен, соціальний – за сімома, а колективний – за вісьмома твердженнями, крім того опитувальник містить 10 так званих контрольних тверджень, які не відносяться до жодного із локусів.

Опитувальник стилів ідентичності (Identity Style Inventory, ISI-5) розроблений у 2013 р. M.D. Berzonsky, B. Soenens, K. Luyckx, I. Smits, D.R. Papini, L. Goossens. Наприкінці 80-х років XX ст. M.D. Berzonsky базуючись на конструктивістській орієнтації в психології, створив процесорієнтовану парадигму ідентичності. Опитувальник стилів ідентичності створений в

контексті однойменної концептуальної моделі, емпірично дуже близької до відомої моделі Дж.Марсія, однак реформульованої M.D. Berzonsky в поняттях когнітивної психології психології. M.D. Berzonsky стверджує, що люди по-різному застосовують релевантну до ідентичності інформацію та виокремлює три стилі ідентичності: інформаційний, нормативний, дифузний [13].

Інформаційний стиль передбачає готовність людини аналізувати усі можливі варіанти розв'язання певної проблеми і лише після цього приймати рішення. Особа з інформаційним стилем ідентичності є самодисциплінованою, відповідальною і цілеспрямованою, характеризується вираженою рефлексивністю, скептицизмом, зацікавленістю у самопізнанні. Цей стиль пов'язаний із когнітивною складністю, проблемно-орієнтованим копінгом, відкритістю до змін, комплексним підходом до прийняття рішень, персональною ефективністю, статусом досягнутої ідентичності чи її мораторієм.

Нормативний стиль означає залежність людини від соціальних очікувань та очікувань значущих інших, при прийнятті рішень особа із нормативним стилем ідентичності керується зовнішніми оцінками, а не власними переконаннями, вона високо дисциплінована, відповідальна, однак всі свої прагнення співвідносить із референтною групою, яка, у свою чергу, зумовлює самооцінку та самосприйняття людини із нормативним стилем ідентичності. Характеризується передвизначеним статусом ідентичності, низькою толерантністю до невизначеності, потребою в чіткому структуруванні оточуючого світу й прагненням до захисту власних усталених поглядів на світ і себе в цьому світі зокрема.

Дифузний / унікаючий стиль характеризується тенденцією до прокрастинації, відкладання прийняття рішення та цілковиту ситуативність поведінки. Люди з цим стилем ідентичності намагаються уникати розв'язання

проблем та відчують дискомфорт при необхідності робити вибір, на їх поведінку значною мірою впливають оточуючі, рівень відповідальності та самодисциплінованості при цьому невисокий, оскільки всю відповідальність за свої вчинки такі особи перекладають на інших. Цей стиль ідентичності пов'язаний з зовнішнім локусом контролю, низьким самоконтролем, статусом дифузної ідентичності.

Першу версію опитувальника стилів ідентичності (ISI-1) створено у 1989 р. цілковито базуючись на статусах ідентичності Дж. Марсія, методика містила 18 тверджень, по шість тверджень для кожного стилю, які досліджуваний оцінював за критерієм «подобається / не подобається». У 1992 р. опитувальник було допрацьовано (ISI-2), в результаті чого шкали інформаційного і дифузно-уникаючого стилів вже містили по 10 тверджень, а шкала нормативного стилю – 9 тверджень, крім того було додано 10 пунктів, які не входили до жодної з окреслених шкал. У тому ж 1992 р. з'явилася нова редакція опитувальника (ISI-3), вона практично не відрізнялася від попередньої, крім того, що до шкали інформаційного стилю було додано одне твердження, однак саме ISI-3 перекладено на багато мов, у тому числі існує й російський переклад, всі переклади визнано ефективними інструментами вивчення ідентичності й вони успішно застосовуються й понині. Дослідники звернули увагу на помірну внутрішню надійність опитувальника та його перенасиченість твердженнями із релігійним та політичним підтекстом, тому у 2008 р. створено ISI-4, де зроблено спробу позбавитися існуючих недоліків методики, втім через неузгодженість тверджень та низькі кореляції із іншими опитувальниками ідентичності ISI-4 не став широко використовуваним та лишився не перекладеним на мови світу. В 2013 р. створено нині останню версію – ISI-5, яка складається зі шкал інформаційного, нормативного, дифузно-уникаючого стилів ідентичності і шкали щирості, кожна шкала містить 9 тверджень, які досліджуваний оцінює за 5-бальною шкалою (наприклад, «перед тим як

прийняти важливе рішення, я аналізую усі можливі варіанти та їх наслідки», «при прийнятті рішень я керуюсь соціальними нормами та стандартами», «я приймаю життя таким, яким воно є, не намагаючись аналізувати причини та наслідки», «я маю чітко визначені життєві цілі»). Натепер триває переклад останньої версії опитувальника на різні мови світу, доведено його ефективність та високі кореляції із іншими подібними методиками.

Розширений опитувальник вимірювання статусу Его ідентичності (Extended Objective Measure of Ego Identity Status, EOM-EIS, H. D. Grotevant, G. R. Adams, 1984) складається із 64 тверджень, які досліджуваний оцінює за 5-бальною шкалою (від 1 – повністю не погоджуюсь, до 5 – цілком згоден) [19]. Опитувальник базується на теорії статусів ідентичності Дж. Марсія та містить наступні шкали: досягнута ідентичність (наприклад, «я не цікавлюсь політикою, бо в ній все змінюється дуже швидко, я – аполітична людина»); мораторій ідентичності («я точно не знаю, хто в мене кращий друг, мені ще треба зрозуміти, в чому сенс дружби»); передвизначена ідентичність («я спілкуюсь лише із тими людьми, яких мої батьки поважають»); дифузна ідентичність («я сприймаю життя таким, яким воно є і не намагаюся зрозуміти його сенс»). Як бачимо, в даній методиці присутні доволі суперечливі твердження, пов'язані з релігією та політикою, від яких відмовились M.D. Berzonsky з колегами, крім того аполітичність та нерелігійність вважаються характеристиками особистості з досягнутою ідентичністю, що також досить неоднозначно. Втім дана методика лишається популярною й нині, але частіше використовується для перевірки валідності нових опитувальників ідентичності.

Опитувальник реляційних, соціальних і колективних аспектів особистості (RIC Self-Aspects scale, E. S. Kashima, E. A. Hardie, 2000) [20] – розширена і скорочена версії. Розширена форма містить 30 тверджень, а скорочена – 9, обидві форми спрямовані на вимірювання трьох аспектів

особистості – реляційного (міжособистісного), соціального та колективного, відповідно «Міжособистісне Я» стосується взаємодії з найближчим оточенням («я хороший друг»), «Соціальне Я» – контексту соціальної взаємодії («є люди, які ненавидять мене»), а «Колективне Я» – життя у великій соціальній групі («я справжній українець»). Всі твердження досліджуваній оцінює за 7бальною шкалою (від 1 – це мене не стосується, до 7 – це мене дуже точно характеризує).

Опитувальник процесів Его-ідентичності (The Ego Identity Process Questionnaire, EIPQ, E. Balistreri, N. A. Busch-Rossnagel, K. F. Geisinger, 1995) [11] – складається із 32 тверджень, спрямованих на визначення чотирьох ідеологічних галузей ідентичності (професійного вибору, політичних уподобань, релігійних переконань та особистісних цінностей) і чотирьох міжособистісних галузей (дружби, спілкування, статевих ролей і родини). Кожне твердження оцінюється за 6-бальною шкалою (від 1 – цілком згоден, до 6 – абсолютно не погоджуюся). Наприклад, «я не хочу змінювати своїх принципів і переконань», «я вважаю, що мої цінності абсолютно правильні», «я ніколи не задумувався про майбутню професію». Натепер дана методика популярна у багатьох країнах та перекладена на різні мови світу.

Окрім діагностики важливе значення має психотерапевтичний контекст, зокрема дискурсивні практики та наративна терапія, як ефективні інструменти психологічної допомоги на різних етапах кризи ідентичності.

Дискурсивні практики психотерапії. Різноманіття форм вербальної та невербальної комунікації в психотерапії складно описати та систематизувати, навіть техніки, що мають дуже відносний зв'язок зі спілкуванням використовуються поняття на кшталт «мова тіла» (А.Лоуен), «читання жестів» (В. Райх, М. Фельденкрайз), позначаючи таким чином специфічний дискурсивний характер тілесності людини в контексті психотерапевтичного взаємодії. Інші напрямки психологічної допомоги від самого початку розвитку

формувався переважно як мовленнєві практики – особливо психоаналіз, екзистенційно-гуманістичні школи, НЛП, тощо. Комунікація, в результаті якої цілеспрямовано змінюється система особистісних смислів (як усвідомлюваних, так і несвідомих), є атрибутом будь-якого виду психологічної допомоги. Фактично все різноманіття форм, напрямків, шкіл і підходів психотерапії можна розглядати як систему дискурсивних практик, об'єднаних спільними принципами.

На відміну від дискурсу, дискурсивну практику можна розглядати як сталу традицію особливих способів оперування мовою з метою здійснення семіотичних трансформацій психічної реальності, яка виступає в якості денотата (референта) дискурсу (-ів) суб'єктів міжособистісного взаємодії. Стосовно психотерапії слід постулювати єдину цільову функцію згаданих трансформацій – допомога у вирішенні психологічних проблем і актуалізації резервів особистісного зростання. Тобто, кожна дискурсивна практика має свої правила накопичення, виключення, реактивації, формотворчих структур і характерних видів зчеплення (семіотичних зв'язків) в різних дискурсивних послідовностях.

Текст, який створюється висловлюваннями клієнта, по-різному відноситься до представленої ним життєвої реальності. Клієнт може свідомо чи несвідомо прикрашати або надавати гротескних рис подіям свого життя (презентативний ілюзіонізм), бути точним (авторепрезентація) або розповідати речі цілком вигадані (антирепрезентація) – в будь-якому випадку взаємна рефлексія в спілкуванні забезпечується дією механізмів переозначення і екстраполяції, що уможлиблюють реконструкцію справжніх значень і смислів. Ці механізми описують психотерапевтичну техніку на семантичному рівні, тоді як прагматичний і синтаксичний рівні представлені інакше. Синтаксичний рівень психотерапевтичного семіозису задається відносинами між його знаками і представлений власне спілкуванням,

комунікацією терапевта і клієнта, його динамікою в єдності з семіотичною спеціалізацією дискурсу. В якості механізмів на цьому рівні виступають реляція, референція і імплікація, забезпечені правилами семіотичної системи обраного терапевтом напрямку або підходу. Нарешті, прагматичний рівень, що задає відношення знаків до їх користувачів або інтерпретаторів, представлений семіотикою відповідних терапевтичному напрямку або підходу психологічних механізмів (в гештальт-терапії це семіотика злиття, ретрофлексії, усвідомлення, в НЛП – семіотика упущення, спотворення, генералізації, втраченого перформативу). Єдина для всієї психотерапевтичної семіосфери предметна галузь функціонування цілісної людини неоднаково концептуалізується і описується різними мовами, з використанням різних метафор [4].

Метафорична комунікація, цей неодмінний атрибут психотерапевтичного дискурсу, займає важливе місце в теоретичних засадах більшості психотерапевтичних шкіл, формуючи систему основних понять. Прикладами таких системоутворюючих метафор є лібідо і катексис в психоаналізі, персона, анімус, тінь і самість в юнгіанстві, панцир (броя) і оргон в тілесної терапії, якір в НЛП, перинатальна матриця в трансперсональній терапії С.Грофа. Психотерапевтичний дискурс за своєю природою метафоричний, що зумовлено семіотичними властивостями метафори як обороту мови. Метафорі властиві: злиття в ній образу і сенсу; контраст із назвою або позначенням сутності предмета; категоріальний зсув; актуалізація випадкових зв'язків (асоціацій, конотативних значень і смислів); незвідність до буквального перефразовування; синтетичність і розмитість, дифузність значення; допущення різних інтерпретацій, відсутність або необов'язковість мотивації; апеляція до уяви або інтуїції, а не до знання і логіки; вибір найкоротшого шляху до сутності об'єкта. Всі ці характеристики знаходять застосування в тій спонтанній, майже невлівимою і одночасно

доцільній грі особистісних смислів і значень, яка і складає динаміку психотерапевтичного процесу.

Наративна психотерапія. Історії грають важливу роль в будь-якій культурі. Коли людина приходить по допомогу до психотерапевта, той просить розповісти історію про те, що людину турбує. На думку Е. Брунера, історії, які інші люди розповідають про нас і про себе, не тільки і не стільки описують вже існуючу реальність, скільки формують її, відповідно можна констатувати, що будь-яка психотерапевтична практика по суті є наративною. Наративна терапія – підхід у психотерапії та роботі з громадами, що використовує метафору наративу, виник на рубежі 1970-1980 років. Безпосередніми авторами даного підходу прийнято вважати австралійця М. Вайта і новозеландця Д. Епстона. На початку 1980-х вони почали співпрацювати, прагнучи удосконалити свою практику, привести її у відповідність зі своїми життєвими цінностями і принципами, а також протистояти «психотерапевтичній колонізації» своїх країн прозелітами різних зарубіжних психотерапевтичних шкіл. У 1989-90 рр. М. Вайт та Д. Епстон опублікували книгу, де описано основні принципи наративного підходу до роботи, до цього вони говорили про використання «текстової метафори» і «метафори ритуалу переходу» в роботі з людьми [14]. Мета наративної терапії полягає в створенні простору для розвитку альтернативних історій, які дадуть клієнту можливість відчувати себе здатним вплинути на хід перебігу власного життя, бути безпосередньо автором своєї історії і втілити її, залучаючи «своїх» людей для підвищення почуття турботи і підтримки [9].

Теоретичну і методологічну основу наративного підходу у психотерапії складають ідеї драматургічної соціології (Е. Гоффман), антропології переживання (В. Тернер, Б. Майерхоф), педагогіки звільнення (П. Фрейре, М. Хортон), фемінізму, французької філософії постструктуралізму (Ж. Дерріда, М. Фуко), наративної психології (Дж. Брунер, Т. Сарбін), культурно-

історичної теорії Л. С. Виготського, а також деякі ідеї Г. Бейтсона. Наративна терапія є формою критичної практичної психології, й, водночас, формою критичної соціальної роботи, по суті це культурно-креативний підхід в афірмативному постмодернізмі. Таким чином, наративна психотерапія поєднує в собі модерністські і постмодерністські уявлення про автора і текст. Передбачається, що людина під час терапії стає автором власної історії життя, цілком в модерністському сенсі: вона – Творець, вільна і сильна фігура, пориває зі своєю традицією, яка реалізує свою вільну волю. При цьому сама історія, текст і спосіб його написання, в основному, постмодерністські.

Слід відзначити й подібність наративної терапії до інших традиційних, більш популярних на посттравматичних теренах психотерапевтичних напрямків. Зокрема, подібно до клієнт-центрованих, наративні терапевти заохочують клієнта усвідомлювати свої позитивні якості, вміння, навички та ефективно їх використовувати; як і когнітивні терапевти вони застосовують техніки реструктурування наявних образів реальності, і як психоаналітики – заохочують клієнтів до самоспостережень.

Метафора наративу, що представляє собою послідовність подій у часі, об'єднаних темою і сюжетом, є ключовою для розуміння життєвих подій і переживань людей в наративному підході. Наративний практик ставить перед собою мету – створити умови для насиченого опису бажаної історії людини, яка звернулася за консультацією. У логіці наративного підходу прийнято вважати, що життя кожної людини поліісторичне, у ньому різні історії змагаються за право бути в привілейованому становищі, домінувати в свідомості людини, якщо домінуюча історія стає перешкодою для розвитку, можна говорити про існування проблеми. Також наративні терапевти вказують на наявність досвіду, не віднесеного до історії, тобто такого, що є бажаним, небажаним або травматичним, а тому малоусвідомлюваним, якщо в життєвому

нарративі є прогалини – важливо їх проговорити та визначити як «унікальні епізоди», які є темою окремих терапевтичних сесій.

Нарративні терапевти визначають історію в послідовності подій, в означеному часі, об'єднану певною темою і сюжетом. Наприклад, людина ідентифікує себе як «хороший водій», відповідно її життєва історія складається з того, чому і за яких обставин вона вирішила стати водієм, як вчилася водити машину, скільки часу на це потребувала, які події були знакові у водійській історії, чим ця історія відрізняється від водійських історій інших людей, після якого випадку людина стала вважати себе хорошим водієм.

Щоб розповідь могло називатися історією, в ній повинен існувати герой, що володіє намірами, прагне досягти певної мети. У типових для європейської культури історіях присутня певна подія, після якої починається дана історія, у термінології Аристотеля – це «перипетія», психологи часто називають її «поворотним пунктом життя» («так далі жити не можна»). В результаті створюються несприятливі обставини, і мета героя - або відновити попередній стан речей (що, як правило, виявляється неможливим), або досягти нової гармонії, однак швидко це зробити неможливо, оскільки на життєвому шляху виникають численні перешкоди (фізичні, матеріальні, соціальні тощо). Герой ніколи не йде до мети насамоті, в цього є союзники, соціальна мережа зв'язків, значущі люди, які його підтримують, прагнучи подолати перешкоду і впоратися з проблемами, герой використовує різні вміння. Крім цього прихильники нарративного підходу вважають, що будь-який прояв досвіду ґрунтується на відмінну від іншого досвіду, наприклад, якщо людина говорить про відчуття відчаю, вона порівнює свій стан із не-відчаєм, можливо з радістю, впевненістю у завтрашньому дні чи з будь-яким іншим відчуттям. Так як не існує правильних історій, які підходять всім, терапевт не може знати, що таке «правильний» розвиток взагалі і для даної людини зокрема, відповідно, нарративний терапевт не займає експертну позицію в житті людини, при цьому

лише сам клієнт є експертом. Позиція терапевта є децентрованою, тобто орієнтованою на клієнта, терапевт лише ставить питання, тим самим створюючи можливості для виразу історії клієнтом.

У якості основних технік наративної терапії слід виділити наступні: називання проблеми; екстерналізацію проблеми і своїх відчуттів щодо неї; деконструкцію, відновлення участі, роботу із зовнішніми свідками.

Насамперед, проблема повинна бути названа. Наративний терапевт пропонує дати специфічне ім'я проблемі одним словом або короткою фразою («депресія», «стрес у шлюбі»); в процесі роботи назва проблеми змінюватиметься, усі варіанти слід фіксувати та наприкінці терапії обговорити з клієнтом.

Наступним кроком в роботі є екстерналізація проблеми – лінгвістична практика, яка допомагає людям відокремити свою особистість від проблем (тобто відокремити себе від проблемно насичених історій, прийнятих за власну ідентичність), щоб мати можливість поглянути на них зі сторони і взяти на себе відповідальність за їх рішення. Будучи базовою технікою наративної терапії, екстерналізація виключає ефект «приклеювання ярликів» (не алкоголік, а людина, яка страждає на алкоголізм, не неухажна дитина, а дитина, в поведінці якої іноді спостерігається неухажність). При цьому увага звертається на вплив проблеми на людину і вплив людини на проблему, тобто клієнт визначає свою позицію щодо проблеми, з'ясовує, чому вона у нього з'явилася [17].

Деконструкція – це пошук підстав для ідей і позицій клієнта. Даний метод дозволяє людині усвідомити, що саме вона є автором історії, а не хтонебудь інший. Вивчається контекст виникнення дискурсивних приписів, для цього наративні терапевти застосовують так зване деконструктивне вислуховування. На відміну від клієнт-центрованого терапевта, чиє активне слухання спрямоване на відображення історії клієнта, подібно до дзеркала, без

спотворення, наративний терапевт шукає приховані смисли, розриви, ознаки конфліктуючих історій, це дозволяє відкрити простір для тих аспектів життєвих наративів, які знаходяться на периферії свідомості і поки ще не виразилися в історії, іншими словами, з'являється можливість поставитися до своїх життєвих сюжетів не як до фактів, що пасивно накопичуються, а як до історій, активно сконструйованих власне особистістю.

Відновлення участі (re-membering) – до роботи, реально чи віртуально, залучаються інші люди, що демонструють додаткову точку зору на людину і її історію з метою створення спільноти підтримки бажаної історії. «Явизначені спогади» - це такі епізодичні спогади, які підпадають під категорію спогадів про особисті події у термінології Д. Піллемера. Д. Піллемер виділив п'ять критеріїв спогадів про особисту подію, яка повинна: а) представляти специфічну подію, що відбулася в певний час у певному місці; б) містити детальний звіт про особисті обставини людини під час події; в) зумовлювати чуттєві образи або тілесні відчуття, які впливають на відчуття «переживання знову» або «пожвавлення» цієї події; г) поєднувати деталі і образи з певним моментом або моментами актуального феноменального переживання; д) людина повинна вірити, що це справжнє відображення того, що насправді з нею відбувалося.

Робота із зовнішніми свідками – людина, яка звернулася за допомогою, розповідає свою історію не тільки терапевту, а й іншим людям (свідкам), яких після розповіді запитують про те, який посил вони отримали, яким тепер бачать образ людини, якими бачать її цінності і принципи. Свідки докладно розповідають, чому їх зачепили ті чи інші слова, який їх особистий досвід відгукується, яких знань вони набули завдяки цій історії.

Отже, наративна психологія в контексті теорії особистісної ідентичності дедалі більше стає популярною, її теоретичні розвідки підтверджуються психодіагностичними опитувальниками, а результати діагностики, в свою

чергу, зумовлюють актуалізацію нарративних психотерапевтичних практик. Натепер нарративна практика ефективно застосовується в роботі з людьми та спільнотами, які пережили травму (в «гарячих точках», в ситуації окупації, в таборах біженців та ін.), з маргіналізованих групами населення (в тому числі з різноманітними меншинами), а також з тими людьми, кому не доступна традиційна психотерапія (наприклад, з ув'язненими), або для кого традиційна психотерапія неприйнятна в силу різних міркувань, що мають відношення до культури, вірувань (тобто в роботі з корінним населенням, з етнічними та релігійними громадами).

При цьому нарративна практика базується на наступних принципах: всі думки та поведінка людини існують в культурних контекстах, що надають їм особливого смислу та значення; погляд людей на світ формується через комплекс несвідомих процесів відбору через контекст власного досвіду, а вибір елементів розповіді завжди відповідає домінуючій життєвій історії, нарративній ідентичності, як квінтесенції власного життя. Метою нарративної практики відповідно є створення нових історій, відкриття простору для реалізації численних поведінкових, емоційних і когнітивних альтернатив, переживання відчуття свободи вибору.

Список використаних джерел

1. Брокмайер И. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмайер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42
2. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1(2). – С. 9–29
3. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во ЭКСМОПресс, 2000. – 1008 с.

4. Лобанова Я. С. Проблема символа в философской герменевтике П. Рикёра / Я. С. Лобанова // Вестн. Тамб. гос. ун-та. – 2011. – № 1. – С. 53-56
5. Мельникова О.Т. Дискурсивный подход к исследованию идентичности / О.Т. Мельникова, Е.С. Кутковая // Вестник Московского университета. – 2014. – Серия 14. Психология. – №1. – С.59-70
6. Молодыченко Е.Н. Идентичность и дискурс: от социальной теории к практике лингвистического анализа / Е.Н. Молодыченко // Научнотехнические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. – 2017. – Т. 8(3). – С. 122–130
7. Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр. – М.: ЦГНИИ ИНИОН РАН, 2000. – 313 с.
8. Сарбин Т.Р. Нарратив как базовая метафора для психологии / Т.Р. Сарбин // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 6–28
9. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2002. – 528 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон – [2-е изд]. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
11. Balistreri E. Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire / E. Balistreri, N. A. Busch-Rossnagel, K.F. Geisinger // Journal of adolescence. – 1995. – Vol. 18(2). – P. 179–192
12. Bamberg M. Narrative discourse and identities // Narratology beyond literary criticism / Ed. by J. Meister, T. Kindt, W. Schernus. Berlin: Walter de Gruyter, 2005. – P. 213–237

13. Berzonsky M. D. Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity / M.D. Berzonsky, B. Soenens, K. Luyckx // *Psychological assessment*. – 2013. – Vol. 25(3). – P. 893–908
14. Carr A. Michael White's narrative therapy / A. Carr // *Contemporary Family Therapy*. – 1998. – Vol. 20 (4). – P. 485–503
15. Cheek J. M. The distinction between social and collective identity orientations in the aspects of identity questionnaire / J.M. Cheek, L.R. Tropp, M.K. Underwood, N.N. Cheek // In Poster presented at the annual meeting of the Society for Personality and Social Psychology, New Orleans, LA., 2013. – 203 p.
16. De Fina, A. Crossing Borders: Time, Space, and Disorientation in Narrative / A. De Fina // *Narrative inquiry*. – 2003. – Vol. 13(2). – P. 367–391
17. Etchison M. Review of narrative therapy: Research and utility / M. Etchison, D.M. Kleist // *The Family Journal*. – 2000. – Vol. 8(1). – P. 61–66
18. Freeman M. Narrative integrity. Auto-biographical identity and the meaning of the «good life» / M. Freeman, J. Brockmeier // In: J. Brockmeier, D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: studies in autobiography, self, and culture*. Amsterdam: John Benjamins, 2001. – P. 75–103
19. Grotevant H. D. Development of an objective measure to assess ego identity in adolescence: Validation and replication / H.D. Grotevant, G.R. Adams // *Journal of youth and adolescence*. – 1984. – Vol. 13(5). – P. 419–438
20. Kashima E. S. The development and validation of the Relational, Individual, and Collective self-aspects (RIC) Scale / E.S. Kashima, E.A. Hardie // *Asian Journal of Social Psychology*. – 2000. – Vol. 3(1). – P. 19–48
21. McAdams D.P. Personal narratives and the life story // *Handbook of personality: Theory and research* / D.P. McAdams // L. Pervin, O. John (Eds.). 2nd ed. N. Y., 1999. – P. 478–500

22. Polkinghorne D. E. Narrative configuration in qualitative analysis / D.E. Polkinghorne // International journal of qualitative studies in education. – 1995. – Vol. 8(1). – P. 5–23

КОМУНІКАТИВНО-ДИСКУРСИВНИЙ ПРОСТІР НАРАТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Дану статтю присвячено проблемам вивчення комунікативно-дискурсивного простору наративної ідентичності особистості. Визначено ідентичність як наратив та ідентичність в контексті дискурсу. Встановлено, що ідентичність в дискурсивному підході не зводиться до комунікативної позиції або комунікативного статусу мовця, вона вплетена в широкий культурний контекст і відтворюється на базі наявних соціальних практик.

Ключові слова. Ідентичність, наратив, дискурс, комунікативні здібності, особистість.

КОММУНИКАТИВНО-ДИСКУРСИВНОЕ ПРОСТРАНСТВО НАРАТИВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Данная статья посвящена проблемам изучения коммуникативно-дискурсивного пространства нарративной идентичности личности. Определены идентичность как нарратив и идентичность в контексте дискурса. Установлено, что идентичность в дискурсивном подходе не сводится к коммуникативной позиции или коммуникативного статуса говорящего, она вплетена в широкий культурный контекст и воспроизводится на базе имеющихся социальных практик.

Ключевые слова. Идентичность, нарратив, дискурс, коммуникативные способности, личность.

COMMUNICATIVE-DISCURSIVE SPACE OF NARRATIVE PERSONAL IDENTITY

This article is devoted to the problems of studying the communicative-discursive space of narrative identity of the individual. Identity is defined as narrative and identity in the context of discourse. Identity in a discursive approach is found not to be reduced to the communicative position or communicative status of the speaker; it is embodied in a broad cultural context and reproduced on the basis of existing social practices.

Keywords. Identity, narrative, discourse, communicative abilities, personality.